

Kulluk Şuurunda Mükemmelliği Yakalama

Sohbetlerinizde sık sık, kulluk şuurunda mükemmelliğin yakalanmasından bahsediyorsunuz. Bu ne demektir ve buna nasıl ulaşılır?

Tarih boyu hemen her yenilenme (tecdit) döneminde, kullukta mükemmelliğin yakalanması söz konusu olmuştur. Mükemmeli bulma, şahıstan şahısa, durumdan duruma değiştiğinden dolayı da bu, bir mânâda izafî kabul edilebilir. Ama mükemmel kulluk adına ille bir ölçü söylenmesi gerekiyorsa; bunu, emir ve yasaklara saygı ve sadakat dairesinde kalarak Allah nezdinden gelen vâridlerin insan gönlünde hissedilmesi ve kulluğun, nazarı bilginin üstünde keşfen ve zevken de duyulması şeklinde bir ölçü ile özetleyebiliriz. Aslında kulluk adına hepimiz yapılması gerekli olan şeyleri biliriz ama, onların zamanla kalbimizde inkişaf edip bir de zevken, keşfen kendini hissettirmesi meselesi vardır ki, bu tamamen, her şahsın bu hususta biraz kendini zorlamasıyla alâkalıdır. Kendilerini okumaya yanaşmayan insanların üzerlerindeki bu türlü vâridleri hissetmeleri de söz konusu değildir.

Meselâ, namaz nedir? Nezd-i Ulûhiyette ne ifade eder? Kalbte duyulması nedir? Evet kalbte kemmiyetsiz, keyfiyetsiz Zât-ı ulûhiyet duyuluyorsa -Allah kelimesini bilhassa kullanmıyorum- evleviyetle en kâmil peygamberin, en kâmil ümmetinin en kâmil ibâdeti, hatta neredeyse iman derecesine yükseltilen namaz, kendine mahsus çizgileriyle insanın vicdanında duyulmalıdır. Bu ise ikinci bir bilgi veya bilginin mârifete dönüşmesi ile mümkün olur. Allah hakkında bir yaratıcı' vardır demek başkadır; zamanla ibadet ü taat, evrad u ezkârla aynı bilginin bir kalb kültürü haline gelmesi tamamen başkadır.

İnsanlığın yaratılışından gaye, insan-ı kâmil olmaktır. 'Ve mâ halaktü'l-cinne ve'l-inse illâ liya'büdûn; Ben insanları ve cinleri ancak Bana ibâdet etsinler diye yarattım.' âyet-i kerimesinde, yaratılışın esas gayesi anlatılırken 'ibadet' kelimesinin kullanılması mânidardır. İbadet deyince bizim ilk aklımıza gelen namaz, oruç, zekat, hac nevinden yaptığımız ameller olur. Oysa kelimenin iştikakından istifadeyle yapılacak bir tahkikle meseleye daha farklı yaklaşıldığında görülür ki, ibadet, Allah yolunda duyulan, hissedilen, yaşanan ve yapılan şeylerin insan hayatı ve insan tabiatıyla bütünleşmesi ve yaşanan bu yolun şehrah haline gelmesi demektir. Evet aynı güzargahta sürekli çalışan bir şoförün, o yolun hangi km'sinde kavis, viraj vs. olduğunu çok iyi bilmesi gibi insanın, kulluğu o şekilde duyması, yakından tanınması ve kulluk yolunun insanı şaşırtmayacak kadar işlek bir yol haline gelmesini sağlaması da çok önemlidir. Araplar bu hususu ifade sadedinde, ibadet kökünden gelen bir kelimeyi kullanarak 'tarîkun muabbed; işlek yol' tabirini kullanırlar.

Burada, İbn Abbas 'liya'budûn' için 'liya'rifûn; tanısınlar, mârifete ulaşsınlar' şeklindeki tevcihiyle farklı bir noktaya dikkatleri çeker. Bu ibtidaî bir Allah bilgisi anlamının ötesinde o bilgi üzerine bina edilerek işlek hale getirilmiş bir kulluk yolu demektir. Evet kulluk bir yoldur; insan o yolda olmazsa O'na varamaz. Öyleyse varılacak yol da onun içindedir. Yani sebep zikrediliyor, müsebbep murad ediliyor; yol gösteriliyor, o yolla yürüdüğü zaman varacağı hedefe işaret ediliyor. Bu açıdan denebilir ki, ciddî kulluk yolunda olan bir insanın, mârifet ufkuna ulaşması da tabîî hatta zarurîdir.

Diğer bir yaklaşımla, esas ulaşılması gerekli olan 'liya'rifûn' ufkudur ya da o ufku, herkesin kulluğu derecesine göre duyup hissetmesidir. Bunu bir başka ifade tarzıyla, insanın önce kendi kulluğunu duyması, sonra Mâbud-u Mutlak'ın, Mâbudiyete istihkakını bilip sürekli onun karşısında olduğunu hissetmesi de diyebiliriz. Bu konuda sunîliğe girilmemesi bir esastır. Efendimiz'in duyduğunu, Hz. Ebû Bekir'in duyması, Hz. Ebû Bekir'in duyduğunu Abdülkadir Geylanî'nin duyması mümkün değildir. Muvakkaten Bediüzzaman'ın iç âlemine nüfuz imkânı olsaydı ve namaz kılarken, Rabbin huzurunda neler duyduğu tesbit edilebilseydi, zannediyorum kendimizden utanırdık. Bereket Allah bize büyüklerin namazlarını duyurmamış! Yoksa kendi namazlarımızı değersiz bulur, kaldırır bir kenara atardık. Onların namazı, mehabet altında, yerinde ezilme, yerinde eğilme, içinde boyunduruklar dönüyor gibi halden hale girme ve rengi-benzi atmalar içinde gerçekleşir. Onların bu derinlikteki kulluğu bir kahramanlık, başkalarının onları taklidi ise bir sahtekârlıktır. Bu gibi hususlarda artistliğe girilmemeli; herkes kendi olmalı ve karakterini sergilemelidir.

Yukarıda kişinin her lâhza kul olduğunu duymasının yanında, Hz. Mâbud-u Mutlak'ın ve Mâbud-u Mustahak'ın o işe istihkakını da her lahza duyabilmesi demiştik. Bunu biraz açmak icap edecek; mesela, kıyamdasınız. Kıyamımı derinleştirme imkânım olsaydı Rabbinin karşısında, bana yakışan, hiç sesimi çıkarmadan bütün bir ömür böyle durmaktır. Bunu yapmam mümkün değil ama, yapsam bile birçok eksiklerim olduğu muhakkaktır. Bunca eksikliğe rağmen keşke, bir taraftan gözümün ucuyla bir nigâh-ı âşinâ kılıp kapı aralığından O'nu temaşa edebilsem, O'nu duysam, diğer yandan da o işi en kâmil mânâda eda etmeye çalışsam; işte o zaman belli ölçüde ona yönelmiş sayılırım.

Bir başka yaklaşım da; belki ben böyle çok kamilâne bir ubudiyet mülâhazam içinde ve tam bir kul olma şuuruyla Rabbinin huzurunda duruyorum ama, bu meselenin bana ait yanları çok su götürür ve kim bilir ne kadar eksiklerim var..? Burada önemli ayrı bir husus daha var ki o da kim ne kadar derin kulluk yaparsa yapsın, Allah'ın buna ve bunun çok üstünde istihkakının olduğudur. İşte insanın vicdanında bunu duyması kullukta kemalin bir başka buududur.

Rükû'da benzer mülâhazalarla rükûu gerçekleştirme.. ve bana ne kadar yaklaşıyor; her şeyin karşısında iki büklüm olması da Sana ne kadar yaklaşıyor... Keza secde de bana ne kadar yaklaşıyor ve Sana ne kadar muvafık... ve diğer rükûnlerde de aynı mülâhazalar. Bunun, küçük bir emaresi de var; başını secdeye koyduğün zaman, başını kaldırmayla da memur olduğundan dolayı kaldırmaya yönelme hissiyle ancak kaldıracaksın. Yoksa hiç de başımı kaldırmak içimden gelmiyor. Eğil diyorsun, eğiliyorum; eğiliyorum ama, gerçekten eğilmesi gerekli olan Zât karşısında bir durumsa şayet bu, işte burada sonsuza kadar durulur. Fakat ne yapayım ki, Sen başını kaldır diyorsun, ben de ona uyarak kaldırıyorum. Aynen Efendimiz (s.a.s.)'in namazdan kerhen ayrılıp hanımlarının yanına kerhen gitmesi gibi. Allah Resûlü'nün şu mübarek sözleri de bizler için yakalanması gereken bir hedeftir: 'Sizin cismâniyetiniz ve bedeniniz itibarıyla hemcinslerinize karşı duyduğunuz şehveti ben, namaza karşı duyuyorum.'

Kulun Allah'la Münasebeti

M'min, hayatını belli bir seviyede programlayıp Allah'la olan münasebetini kavi tuttuğu müddetçe Cenâb-ı Hak da onu boş bırakmaz ve onun en küçük hatalarını dahi çeşitli vesilelerle hatırlatır, hedefinden sapmasına meydan vermez. Yeter ki, mü'min, niyet ve hedefini O'nun yolunda hep seviyeli tutsun.

Allah, kulunun niyetine göre ve hayırlardaki devamlı cehd ve gayretinin neticesinde ona hep rahmne tecell ederek boşluklarını doldurur ve hata çizgilerini bile hayra çevirip oralardaki çirkinlikleri izale eder. Cenâb-ı Hakk'ın lütufları, daima kulunun hamle ve ataklarının önindedir. Kul, sofada beklerken bile, hep prheyecan salonun kapı aralığından gelecek lütuf ve tecellleri gzlemeli ve "Acaba ne zaman harem dairesine çağrılacağım?" diye dipdiri beklemesini bilmelidir.

Bunun dışında bir de aynı sofada olup da başını sağa sola çevirerek huzurun dbından uzak duranlar vardır. İşte bunlar, o heyecan ve duyarlılığı ortaya koyamadıklarından nasipsiz sayılırlar. Sevap ancak harem dairesi önünde her türlü mni, sıkıntı ve musibete rağmen sabır göstererek, dipdiri o kapıdan "Gel!" denmesini beklemekle elde edilebilir. Onun için her fert, iradesini zorlayarak hep harem dairesinden gelecek bu sese kulak verip beklemelidir.

Allah'la Olan Mnasebetin Göstergesi

Bir insan düşünün ki, her gün Allah'a, kitabına ve peygamberine gizli veya açık bir Şekilde hakaret edildiği hlde onun kılı kıpırdamıyor, ancak ne zaman ki, birisi onun gururuna dokunsa ve onu biraz rencide etse, gece yarılarna kadar uykuları kaçıyor ve rahatsızlık duyuyor; işte bu durum, onun karakterini ve Allah'la olan münasebetinin derecesini gösterir.

İnancın Amelle Beslenmesi

İtikad nedir? İtikad fırkaları hangileridir? Mükemmel bir itikad sahibi nasıl olmalıdır?

İtikad, lügatte bir şeye düğüm atmışçasına bağlanmak, gönülden inanmak ve aksine ihtimal vermeyecek şekilde bir şeyi kabullenmek demektir. İstılahta ise, Allah'ın emrettiği ve Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) sünnet-i seniyyesi ile aydınlatıp tavih buyurduğu hakikatleri kalben tasdik etmektir. Maturidî akidesine göre itikad, dini esasları lisanla itiraf etmekten ibaret olmasına karşılık, bazı Ehl-i Sünnet ulemasına göre o, bunları amel ve davranışlarla da yerine getirmek demektir. Bu yönüyle de itikadın, "iman" mânâsına geldiği söylenebilir.

Sayı itibarıyla itikad mezheplerini tespit etmek oldukça zordur. "Haberiniz olsun! Sizden önce Ehl-i Kitap, yetmiş iki millete (dine, fırkaya) bölündüler. Bu ümmet ise yetmiş üç fırkaya bölünecek. Bunlardan yetmiş ikisi ateşte, sadece biri Cennet'tedir." Bu da Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaattir. "Benî İsrail yetmiş iki millete (dine, fırkaya) bölünmüştü. Benim ümmetim de yetmiş üç millete bölünecektir. Bunlardan bir tanesi hariç hepsi ateştedir. "Bu fırka hangisidir?" diye sorulduğunda da, "Benim ve ashabımın üzerinde olduğu çizgiyi takip edenlerdir!" buyurdular." hadis-i şeriflerinde Efendimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem), Ehl-i Kitap'ın yetmiş iki, Müslümanların ise yetmiş üç fırkaya ayrılacağını ifade buyurmaktadır ki, bu daha sonraları gerçekleşmiş ve Allah Resûlü'nün (sallallâhu aleyhi ve sellem) vefatını müteakip Müslümanlar pek çok fırkaya ayrılmışlardır. Ama o günden bugüne Müslümanların hayatlarına ve kaderlerine daha ziyade "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" anlayışı hâkim olmuştur. Meselâ Emeviler, -içlerinde Mutezile'ye taraftar olanlar istisna edilecek olursa- Abbasiler, Selçuklular, Karahanlılar ve Harzemiler büyük çoğunlukları itibarıyla Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayış ve itikadını tercih etmişlerdir. Bünyesinde değişik kavim ve milletler olmasına rağmen Osmanlı Devletinde de, hep hâkim unsur Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olmuştur.

"Mükemmel itikad sahibi nasıl olmalıdır?" sorusuna gelince, yukarıda da ifade edildiği gibi inanılması gerekli olan hususlara, aksine ihtimal vermeyecek şekilde inanma, mükemmel bir itikaddır. Bu mevzuda ölçü, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) doğru yolu tarif ederken ifade buyurmuş oldukları "Ben ve ashabımın üzerinde olduğumuz yoldur." düsturu olmalıdır. Evet, doğru yol, Allah Resûlü (sallallâhu aleyhi ve sellem), Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin (radiyallâhu anhüm) yürüdükleri yoldur.

Biraz daha açalım; mükemmel bir itikada sahip olabilmek için evvelâ nazarı olarak inanılması gerekli olan hakikatlere, Kitap ve Sünnet perspektifinde doğru bir şekilde inanılması gerekmektedir. Meselâ Şiilikten ayrılıp müfrit bir fırka teşkil eden Karmatiler -hangi esaslara dayanıyorlardı bilmem- kendilerinden başka herkesi öldürmeyi en büyük cihad sayıyorlardı. Onlar, her yerde bu inançları istikametinde Müslümanları kılıçtan geçiriyor, Haremeyn-i Şerifeyn'i basıyor ve orada bile, tarihte emsali görülmemiş mezalimler gerçekleştiriyorlardı. İşin en acı tarafı da onlar bütün bu cinayetleri akidelerinin gereği olarak işliyorlardı.

Yine başka bir müfrit fırka olan Haricîler de kendilerini Kur'ân'a çok bağlı görüyor ve bu bağlılığın gereği sayarak, Kur'ân'ın bir tek emrine uymayan herkesi kâfir kabul ediyor, sonra da onu öldürmeyi en büyük cihad sayıyorlardı. Öte yandan bu taife yalana karşı da çok hassastılar. Hatta Ehl-i Sünnet âlimleri bu özelliklerinden dolayı, onlardan hadis rivayet etmede de bir beis görmüyorlardı. Evet, Haricîler yalana karşı fevkalâde sert idiler; zira yalan söylemek onlara

göre büyük bir günahı ve böyle bir günah işleyen kimse dinden çıkmış demektir. Dolayısıyla onun da öldürülmesi gerekirdi. Kur'ân'a böylesine bağlı olmalarına ve günah mevzuunda bu derece tavizsiz olmalarına rağmen Haricîler, ifrat ve tefritlerle dengeyi koruyamamış ve kazanma kuşağında kaybetmişlerdi.

Tarihe bakıldığında, Efendimiz'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) "Benim ve ashabımın üzerinde olduğu yol." diyerek ifade buyurduğu yolun dışına çıkanların, hep yollarda dökülüp kaldıkları görülecektir. Aslında bu hadis-i şerif bize, nazarî plânda doğru yolun hangisi olduğunu gayet açık bir şekilde ifade etmektedir. Bir insan aksine ihtimal vermeyecek şekilde bir şeye inanabilir. Hatta bu imanının gereği olarak da Hasan Sabbah'ın müridleri gibi masum insanları rahatlıkla öldürebileceği gibi kendisini de öldürebilir.. ve dahası bu hareketiyle Cennet'e gireceğini de zannedebilir. Nitekim Hasan Sabbah, müridlerine "Bugün falan camiye bas, on kişiyi öldür. Ben senin Cennet'ini tekeffül ediyorum." dediğinde onlar, hiç tereddüt etmeden ve gözlerini kırpmadan bunu yapabiliyorlardı. İşte bu, çok sağlam bir itikadla beraber korkunç bir inhiraf ve müthiş bir sapıklığın ifadesidir. O bakımdan evvelâ itikadın çok sağlam ilâhî esas ve prensiplere bağlanması gerekmektedir.

İkinci olarak, itikad çok sağlam nazarî yanlarıyla beraber, amel ve aksiyonla da mutlaka kuvvetlendirilmelidir. Bir insan, devamlı tefekkür yamaçlarında dolaşıp Rab ile münasebet yollarını araştırdığı sürece tahkikî imanı elde edebilir.

Evet, bir kimse her an, kâinatta duyup gördüğü hakikatlerle "mârifetullah" ufkunu açıp inkişaf ettirebiliyorsa bu insan kendi irfan dünyası adına daima gönlünde ışıktan bir dantelâ örüyor demektir. Tefekkürden mahrum zavallı sinelerin imanlarının kuvvetlenmesi çok zor ve -Cenâb-ı Hakk'ın mevhibe-i ilâhiye nevinden ihsanına mazhar olanlar hariç- böylelerinin iman adına ortaya koydukları heyecanları da sadece bir histen ibarettir.

Hakikî inanca gelince, o bütün bunların ötesinde daha farklı bir keyfiyettir. Çünkü inanmış ve inancını tefekkürle yoğurmuş bir insanın sinesi her zaman bir buhurdanlık gibi tüter durur. İşte bu faaliyete "amelîyat-ı fikriye" denilmektedir ve bu, imanı kuvvetlendirmenin önemli bir yoludur. Zira insanın imanda zirve noktaya ulaşabilmesi için her zaman böyle fikrî bir operasyona ihtiyacı vardır.

Üçüncü ve en önemli mesele ise, amelle imanın kuvvetlendirilmesi meselesidir. Sadece bizim düşünürlerimiz değil; Batı'daki bir kısım düşünürler de bu noktaya önem vermişlerdir. Evet, sadece itikadın nazarî yönü ile Allah gerektiği gibi bilinemez. Her ne kadar kişi, nazarî yönden inandığını zannetse de böyle birinin imanının inkişaf etmesi mümkün değildir. Zira iman, ancak amelle inkişaf eder. Rabbine devamlı ibadet eden ve bunu hiç ara vermeden yapan bir insanı -Allah'ın izniyle- şeytanî hiçbir gücün yıkması ve onun imanını elinden alması mümkün değildir. Zira artık onun imanı ibadetle perçinlenmiş ve aksine ihtimal vermeyecek şekilde bütün benliğine mâl olmuştur.

Her şeyin bir tecrübe alanı vardır ve o mutlaka o alanda tecrübe edilmelidir. Kimya ile alâkalı bir mesele, kimya laboratuvarında tahlile tâbi tutulmalı ve böyle bir konu inşaat mühendisliği ile ilgili kriterlerle test edilmemelidir. Yine tıbbın değişik dallarından her birinin kendine ait bir sahası vardır. Bunların bazılarında mahsusat denilen ve daha ziyade görülen, duyulan ve hissedilen pozitif hüviyetteki mevzular ele alınarak tecrübeye tâbi tutulur ki, bu sahalardan dışında tecrübe edildiklerinde, kat'iyen istenilen netice elde edilemez. Aynen bunun gibi kalbî ve ruhî hayatı inkişaf ettirmenin de kendine göre bir alanı vardır.. ve başka yollarla ona ulaşılması mümkün değildir. Zira kişinin doğrudan doğruya kendisini çok yüksek hakikatlere verip, onda fânî olması, sık sık zihnen, fikren ve ruhen Allah'a doğru seyahatler tertip etmesine, belli ölçüde de olsa beden ve cismaniyetine baş kaldırmasına bağlıdır. Ehlullahtan, tek bir iman hakikatinin inkişafı için, senelerce uğraşanlar vardır.

Evet, bu mevzuda terakki etmek, çok ciddî gayret göstermeye ve fedakârlıkta bulunmaya vâbestedir. Kaldı ki insan, daima yenilense de, gece-gündüz münavebesi gibi, her zaman ışığı karanlıklar takip edecek ve sürekli yenilenme ihtiyacı hâsıl olacaktır. Bu itibarla bir yandan hâdiseler, zaman ve eşya, insanın ruhunu karartırken öte yandan da o, iman mevzuunda gönül ve ruh dünyasında yeniden bir diriliş gerçekleştirmeli ve tazelenme yollarını araştırmalıdır ki, ötelere diri olarak intikal edebilsin.

İşte böyle davranma, meselenin amelî yönüdür ve çok büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu hakikate binaen Kant da, Cenâb-ı Hakk'ın bilinmesi mevzuunda "Nazarî şeylerle Allah bilinemez." demiştir. İnsan, matematiksel olarak iki kere iki dört eder kat'iyetinde inanılması gereken hakikatleri kafasına koysa bile, bunlar kalb ve latîffelerine yerleşmedikçe o kimsenin tahkikî imana ulaşması mümkün değildir. Zira mücerret iman, işin sadece nazarî yönünü teşkil etmektedir. İmanın, insanın içinde petekleşmesi ise amele bağlıdır.

İman, onu mârifet arayan dimağlarda, gözlerini âfâk ve enfüste gezdiren gönüllerde ve daima bir buhurdanlık gibi tüten sinelerde kökleşip gelişir.. evet bu mevzuda ısrar şarttır. Bu sebeptendir ki "ehlullah" seyr u sülûklerinden asgarî kırk günlerini nefsanî lezzetlerden kendilerini uzak tutmaya ayırmış ve kalbî hayata yönelmişlerdir. Bu, "Yeme, içme, yatma ve konuşma kontrol altına alındığı takdirde insan kırk gün içinde, mutlaka belli bir yere gelir." demek değildir. Ama bu zaman içinde insan, gideceği doğru yolu bulabilir ve az dahi olsa bu yolda bir alışkanlık kazanabilir. Bu öyle bir kazançtır ki, ihtimal o, bu yolu bulduktan sonra, farklılaşması, yeni farklılaşmalara referans hep sağlam adımlarla Allah'a yürüyecektir.

Evet, Allah'a ulaşma adına sağlam bir yol ve sistem bulduktan sonra, önce bu yolda tam bir gerilime geçilmeli, daha sonra da yüce hakikatlere konsantre olmanın yolları araştırılmalıdır. Bu hususta, daima talepte bulunmak kestirme bir yoldur. Zira "Men talebe ve cedde vecede" fehvâsınca talep eden, talep ettiği şeyin arkasına düşer ve bu yolda ciddiyet gösterirse, er-geç aradığını bulur. Neticede Niyaz-i Mısıfî'nin "Mâverâdan bekliyorken bir haber/Perde kalktı öyle gördüm ben beni." sözüyle ifade ettiği gibi, kişinin gözünden perde aralanınca, hakikat kendi hususiyetleriyle ona belirir ve o kimse, kâinatın her tarafını âdetâ bir irfan peteği şeklinde müşâhede etmeye başlar. İşte bu ufka ulaşmış bir insan için artık karanlık yoktur; her yer aydınlanır ve Cennet'e giden bir yola dönüşür.

Kulluk Sırrı

Cenâb-ı Hakk'a teveccühte, ibadet ve dualarda bir kulluk sırrı (sırr-ı ubûdiyet) vardır. Yani onlara yüklenen mânâları kul bilemeyebilir; ama sırf emredildiği için onların gereğini edâ eder ve böylece emre âmâde bir kul olduğunu gösterir. Kulluk vesilesiyle, kalbin, ruhun, hissin ve sırrın beslenmesi; Allah'a (celle celâluhû) teveccühü gibi maslahatlar hâsıl olabilir. İnsan biraz düşündüğünde bunlar dışında başka bir kısım hikmet ve faydaların meydana geldiğini de görebilir.

Mesela, zekâtın bir İslâm köprüsü ve fakir ile zenginleri yan yana getirici, ısındırıcı, nifak ve şikâki önleyici bir tedbir olduğu akılla anlaşılabilir. Haccın bir seyahat ve tenezzüh olarak insanı dinlendirdiği, ona yeniden kendine gelme fırsatı verdiği ve aynı zamanda onun âlem-i İslâm çapında bir kongre olduğu düşünülebilir. Oruçla, insan nefsinin itaati öğrendiği, bir nevi perhiz yaptığı ve sıhhat bulduğu neticesi çıkarılabilir.

Fakat bir mü'min ibadetlerini kat'iyen bu fayda ve maslahatlara bağlamaz. Çünkü o bilir ki, ibadetlerde "taabbüdîlik"; yani hikmet ve maslahatları ne olursa olsun, onları anlasın ya da anlamasın, nasıl bildirildi ve emredildi ise ona göre hareket etmek ve o emirde kendi aklının almadığı daha pek çok hikmetler olabileceğini düşünmek esastır. Zekat, oruç ve hacda olduğu gibi namazın belirli vakitlere tahsisi, rek'at sayısındaki farklılıklar, rükû, sücud ve kıyam gibi hususî hareketler için bazı hikmetler aklına gelse de mü'min, bunları her şeyden önce Rabb'imiz böyle emrettiği için bu şekilde yerine getirir ki, fıkıh metodolojisinde ibadetlerde gözetilen bu hususiyete "taabbüdîlik" denir.

Taabbüdî olan şeylerin önemli bir yanı şudur: Siz yaptığınız şeyle, ondan sonra Cenâb-ı Hak tarafından size lütfedilen şey arasında tenâsüb-i illiyet (sebebe-sonuç ilişkisi) prensibine göre bir münasebet göremezsiniz. Mesela, namaz kılarırsınız, dünyevî-uhrevî, kalbî-ruhî, aklî-hissî öyle matluplarınız hasıl olur ki, bu nasıl oldu diye şaşırırsınız. Burada ince bir nokta vardır; taabbüdîlik, taabbüdîlik hesabına işler ve sizde sadece emredildiği için ibadet etme duygusunu geliştirir.

Efendimizin (sallallahu aleyhi ve sellem) mucizelerini düşünürseniz, yerdeki bir parmağın kalkmasıyla kamer nasıl iki parça oluyor; parmağıyla işaret edince ağaç nasıl onun yanına geliyor; mübarek elini bir yemeğin üzerinde bir iki defa gezdirince o yemek nasıl bereketleniyor, on kişilikken yedi yüz kişiyi doyuruyor!... Bütün bunlarda tenâsüb-i illiyet prensibine göre, meselenin makul yanı olmadığından öyle anlaşılır ki Allah (celle celâluhû), hususî bir lütufta bulunuyor. Aynen öyle de, insan kendi ibadetleri ve onlardan hasıl olan neticeyi gördükçe; tavırları, davranışları, ruhî ve kalbî hayatı açısından lütuf ve nimetlere mazhar oldukça taabbüdîlik mülâhazası da artar.

Ayrıca taabbüdîlik, kulluk vazifesinin arkasında hiçbir şey aramama ve amelleri sadece Allah'ın emrine bağlama duygusunu, Allah'a (celle celâluhû) halisâne teveccüh hissini meydana getirdiği için çok önem arz eder. Onun rıza ve hoşnutluğunu arama duygusunu besler. Hatta sadece farz ibadetlerde değil; insanın ferdî, ailevî ve ictimâî hayatıyla alakalı vaz'edilmiş esaslarda da bir taabbüdîlik vardır. İnsan günlük hayatında yapageldiği işlerde ve muâmelâtta da sadece emredildiği için yapma niyetini gözetebilir. Âdiyât ve muâmelâtta akla, mantığa ve hikmete muvafık mânâların olduğu hususu daha çok görülse de, onlarda bile "emredilmiş olmaları"ni esas alabilir. Ve kul ister ibadetlerini, isterse günlük hayatta yapageldiği şeyleri, taabbüdîlik mülâhazasına bağlı yaparsa, kendisini hâlisâne kulluk ruhuna alıştırmış olur. Bunu Üstad Hazretlerinin sözüyle irtibatlandırabilirsiniz: İnsan yaptığı bir kısım âdetlerini Allah rızası

için yapar, onları sağlam bir niyete bağlarsa, mesela Efendimizin (sallallahu aleyhi ve sellem) sünnet-i seniyyesine uyma niyetiyle onun gibi yer, onun gibi oturur kalkar ve her hareketinde ona benzemeye çalışırsa âdetlerini dahi ibadete çevirmiş olur.

Taabbüdîlik esasının temelindeki espri şudur: Cenâb-ı Allah hakikî Mâlik ve hakikî Mutasarrıf'tır; insanlar da onun kulları ve dolayısıyla mülküdürler. Mülk sahibi, mülkünde istediği tasarrufu yapar. Öyleyse, o bizim tavır ve davranışlarımızı belirlemede de "Mutlak Hâkim"dir. Bununla beraber, Allah (celle celâluhû) âdiyât içinde insanlara bir hilafet mânâsı vermiş, eşyaya müdahale etme hakkı tanımıştır ki, bu izâfî bir mâlikiyettir. İnsanlar, "Mutlak Hâkim"e, "Mutlak Mutasarrıf"a taabbüdîlik mülâhazasıyla mutlak teslim ve tâbi olmalı; âdiyatta da eşyaya müdahale etme mevzuunda kendilerine tanınan izâfî ve nisbî hakkı kullanmalıdırlar. Ama bu hakkı kullanırken de bilmelidirler ki, asıl mal sahibi ve "Müsebbib-i Hakikî" Allah'tır.

Allah Teâlâ kâinatta âdât-ı Sübhâniye diyebileceğimiz, dâfia-câzibe (itme-çekme) kanunu, sürtünme kanunu, yerçekimi kanunu gibi bazı kanunlar yaratmıştır. Mesela, otlar ve ağaçlar toprakta kuvve-i inbâtiyesini bulduğu, güneşle temasını devam ettirdiği ve bir de suyla buluştuğu sürece büyür, gelişir ve verimli olur. Bitkilerin su vesilesiyle gelişip büyümesi, meyve ve ürün vermesi de Allah'ın bir kanunudur. Aslında sulamadan hasil olacak neticeyi yaratan Allah'tır (celle celâluhû); ama onu bir sebep olarak halk etmiştir. Biz bu sebebi bilince devrin şartlarına, ilim, teknoloji ve idrakine göre değişik sulama usulleri geliştirir ve onları tatbik ederiz. Tohumu atarken, o tohumdan beklenen neticenin en azamî derecede hasil olması için nasıl bir ekme metodu uygulamak gerekiyorsa onu arar, bulur ve uygularız.

Fakat daha tohumu atarken de "Benim yapıp ettiklerim sadece bir sebeptir. Ürünü verecek Allah'tır. Bunları büyütürse o büyütür. Bire iki verirse o verir. Fakat izzet ve azametine sebepleri perde yapar" deriz. "İzzet ve Azamet ister ki, esbâb perdedârı dest-i Kudret ola aklın nazarında. Tevhid ve Celâl de ister ki, esbâb elini çeksin tesir-i hakikîden" mülâhazasına bağlı kalırız. İşte böyle bir meseleyi dahi taabbüdîliğe bağlayarak Allah'a (celle celâluhû) kulluk eder; o, bize izafî de olsa eşyaya müdahale hakkı ve imkânı verdiği ve bunu da emrettiği için sebepleri yerine getirirsek asıl kulluk şuurunu yakalamış oluruz.

İbadetlerde beklentisiz olma

Evet, ubûdiyet sırrını kavramış bir mü'min, bütün amellerini sadece Allah'ın hoşnutluğuna bağlar. Sadece Allah Teâlâ'nın rızasına giden kapıyı açmaya, koridoru kullanmaya çalışır. Cenâb-ı Hak, onun ruhuna da kendi gücünü kazandırır ve aynı zamanda onu kalbî hayat seviyesine çıkarırsa, bunu Rahman u Rahîm'in ayrı bir lütfu olarak görür. Böyle bir neticeyi hâsil etse de etmese de, o Yüce Yaratıcı'ya tahsîs-i nazar ederek kullukta direnir. Hatta bazı harikulâdeliklere, hâlisâne bir tavırla, ehlullahın baktığı gibi bakar; "Değildir bu bana lâıyk, bu bende; bana bu lütf ile ihsan nedendir! Ben istenmesi gerekli olan şeylerin en büyüğünü istemiştin. Ben seni istemiştin. Sen benim ol, başka hiçbir şeyim olmasa da olur. Çünkü ancak seni bulursam her şeyi bulmuş, fakirlikten kurtulmuş olurum" mülâhazasını seslendirir ve tam bir ubûdiyet şuuruyla yaşar.

Bu çetin yolda yalnızca beklentisiz olanlar takılıp yollarda kalmaz, diğerleri her zaman aldanabilirler. Beklentisiz insanın kalbi hep şu mülâhazalarla atar: "Ya Rabbi, sen bana meccânen sonsuz nimetler vermişsin! Ben her şeyi zaten peşinen almışım. Bana hayat nimetini vermişsin, beni insan olmakla şerefleştirmişsin, İslâmiyet nuruyla gönlümü aydınlatmışsın, mârifet ve muhabbet koridorunda yürüme imkânı lütuf buyurmuşsun. Dine, vatan ve millete hizmet etme imkânları bahşetmişsin. Ben alacağımı zaten almışım ve beni bütün bu nimetlere karşı ubûdiyet gibi lezzetli, rahat ve hafif bir hizmetle mükellef kılmışsın. İşte şimdi bana düşen, senin o ihsanlarını iyi değerlendirmek suretiyle hoşnutluğunu kazanmak. Gücümün yettiğince sana kul olmak, sonra da senin rahmet ve keremine iltica etmek."

İşte bu mülâhazalardan dolayı Hak dostları dualarında çok defa şöyle yakarır: "Ya Rabbi! Bizim var olmaya, şuna buna hiç ihtiyacımız yokken, sen bize ihtiyacımız olmayan şeyleri bile nimet olarak verdin. Şimdiyse hâlisâne kulluğa ihtiyacımız var. Senin lütf u keremine muhtacız. Biz yoktuk, var olmayı da hiç düşünemedik, insan olmayı hiç mülâhazaya almamıştık, alamazdık. Bunlar bizim ihtiyacımız değildi. Ama sen kereminle lütfettin. Oysaki bundan sonra ayakta durabilmek için sana çok muhtacız; sürçmemek, düşmemek için sana çok muhtacız... Cennet yolunda kalabilmek için sana çok muhtacız; zaafırlarımıza takılmamak ve rızana yürümek için sana çok muhtacız. Ey ihtiyacımız olmayan şeyleri nasip eden Allah'ım! İhtiyacımız olan şeyleri de senden dileniyoruz..."

Evet, Cenâb-ı Hakk'ı nasıl bilmemiz lâzım geliyorsa o ölçüde bilmemiz çok önemlidir. Bize baktığı gibi ona bakmamız; bize teveccüh ettiği gibi teveccühte bulunmamız çok önemlidir. Daha ne diyeyim, bunu da yine onun kapısında arıyor, “Ya Rabbi! Bize kendini tanı, mârifetini gönüllerimize duyur, muhabbetinle ruhlarımızı doyur. Kalblerimiz hiç inhıraf etmesin. Bize şeytan ve nefis-i emmârenin üstesinden gelme irade gücü ver!” diyorum.

İbadette şirk ve riya

Bir insanın yalnızken derince ibadet edip başkalarının yanında sığ yapması riya; kendi kendine yaptığına verip verştirip başkalarının yanında özenip bezenmesi ise şirk kabul edilmiştir. Rabb'inle arandaki münasebete bakacaksınız; insanların mülâhazalarını nazar-ı itibare aldın mı, kirletiyorsun demektir. Biz kendi boyumuzun kulluğunu ortaya koymalı; gösteriş ve taklîte girmemeliyiz.

Bununla beraber, “Herkes kendi mârifet ufkuna göre ibadet eder; benim mârifet ufkum uyuklamaya, uyuşukluğa müsaade ediyor” şeklinde bir düşünceyle meseleyi hafife almak da yanlış olur. Kalbimize saygılı olmak mecburiyetindedir. Kulluk şuuruyla dopdolu olarak iradelerimizin hakkını vermeliyiz.

Yorgunluk

Biz aslında kulluktan yana bir yorgunluk yaşıyoruz. Hepimiz yorgun asker gibiyiz, âdeta ibadetlerden yorulmuşuz. Bir bıkkınlık var. Müslümanlığa çok avamca bakıyoruz. Kalblerimizde onu çok daraltıyor, sığlaştırıyoruz. Bütün ramazan boyunca ekranlarda bir şeyler konuşuldu, din anlatıldı; ama hiçbirisi yeni Müslüman olmuş bir zenci kadının konuştuğu kadar anlamlı konuşmadı. O ne güzel şuur, meseleleri ne güzel kavrama...

Biz ülfetin zebunu olmuşuz. Değerler, gözümüzde renk atmış, matlaşmış; içimizde heyecan uyarmıyor. İbadetleri şeker şerbet yudumlar gibi edâ edemiyoruz. Nedir bu mekr-i ilâhî bilemiyorum? Neden duyamıyoruz? Neden heyecan yok? Her namazda cemaatten bir iki insanın içi geçse bu konsantrasyon ruhlarda çok şey ifade edebilir. Ama neden olmuyor, bilemiyorum?

Heyecansız, derinliğe ulaşmak imkânsız

Okuduğumuz Kur'ân-ı Kerim ve yaptığımız evrâd u ezkârın şuuruzca yapılması matlup değilse de, böyle yapılırsa da bir kısım duygularımıza hitap eder ve bu itibarla istifade etmiş oluruz. Ümit ederiz ki; o kadarcık bir gayret bile tıpkı yağmur taneleri gibi, toprağın bağrındaki tohumların uyarılmasına vesile olur. İnsana düşen ise daha derince istifade edebilmesidir. Daha derin mülâhazalara açılabilme için de insanın kendini biraz zorlaması lâzımdır. Her kelimeyi, her ifadeyi bir idrak ve şuur içinde, bir cehd ile kalbin derinliklerine indirmek gerekir. Şuurluca duyabilme, biri bin yapar. “Şuurluca okuyamıyorum” diyerek terk etmek de hata olur.

Her zaman aynı yüksek ruh enginliğini yaşayamama, kabz halinden kaynaklanıyor olabilir. Aslında bu durum da müsbet yolda değerlendirilebilir. Zira, kabz hali, basta açılmanın yoludur. Kabz, bast kapısının tokmağıdır.

Hasan-ı Basrî'den iki söz ve hatırlattıkları

Hasan-ı Basrî der ki; “İlimce diğer insanlardan üstün olan kimseye yakışan, amelce de onlara üstün olmasıdır.” Vatana millete hizmet ederken önde görünenler normal insanlardan daha çok evrâd u ezkâr yapmalı. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: 1) Sorumluluğu ağır olan insanlar duaya, evrâd u ezkâra ve inayet eli istemeye daha çok muhtaçtır. 2) Kendi konumunda derince inanmanın gereği olarak kulun ibadet u tâati artmalıdır. Yani, kulun imandaki derinliği zaten onu daha çok zikre sevk eder. 3) “Efelâ ekûnu abden şekûrâ” sırrına göre o şükreden bir kul olmak için sürekli ibadete yönelmeli. Ayrıca, o konumdaki insanlar harem dairesinde bulunmaktadırlar. Orada bulunan kimseler, koridorda duranlar gibi davranamazlar.

Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen bir başka sözde de şöyle denilir: “Biz ilmi dünya için istemiştik, o bizi ahirete çekti.” Bu söz ondan daha önce de söylenmiş olabilir; ama ona dayandırılır. Sanki onunla iştihar etmiştir. “Tâbiîn ubûdiyette ve ilimde sahabeden önde görünüyor” desek doğru olabilir. Ancak sahabe iman ve ubûdiyetin başka bir yönünü temsil

ediyordu. O da, dini muhafaza, siyanet ve emaneti sağ salim yeni nesle nakletme, ubûdiyet ve ilim için uygun zemin hazırlama meselesiydi. Sahabe olmasaydı din olmazdı. Bundan dolayı, onların asrı en hayırlı asırdır ve onlar, sonrakilere sevaplarından da hissedardırlar.

Evet, tâbiîn devri ilmin ve o ilimle amelin zirvede olduğu bir devirdir. Hadisde buyrulur ki: İlimden ilk kaldırılacak şey huşûdur. Şu an ilimde huşû kaybedildi; o kaybedilince de âdeta her şey bitti. Hayatımda tanıdığım birkaç insan vardı. Mesela, birisi namazını o kadar temkinle kılar ki, birkaç kişi bana şöyle demişti: “Onun dükkânının önünden geçerken bir kere baksam ahireti hatırlıyorum.” Evet, mü'min, hele ki ilim sahibi bir mü'min görüldüğünde Allah (celle celâluhû) hatırlanmalı.

Halis ibadet ve kulak hırsızları

İnsan, ibadet ü tâatine, evrâd ü ezkârına, dua ve yakarışlarına başka mülâhazaları karıştırdığında da bazı neticelere ulaşabilir. Mesela, cinlerle uğraşanlar, muska yazanlar bazı fevkalâde şeylere ulaşabilirler. O yolda yaptıkları bazı şeylerle metafizik dünya adına bir kısım keşiflerde bulunabilirler. O neticeleri görünce akla gelebilir ki, bunlar ruha kendi gücünü kazandırıyor ve ruh hayatına yükseliyorlar; lâtife-i Rabbâniye yörüngeli hayat ufkuna ve sır seviyesine yürüyorlar. Oysa, Hıristiyan mistikleri ve Budist rahipler de bir kısım fevkalâde şeyler sergiliyorlar. Kendini tamamen kozmosa kaptırmış olan insanlar ve Brahmanistler de o türlü şeyleri elde edebiliyorlar. Biz de o yolla bazı şeylere ulaşıyorsak, aramızdaki fark nedir?

Bu iki şey arasında çok önemli bir fark vardır. Kur'ân da bu farka işaret eder. Vahiy bize gelirken veya melekler aralarında muhâverede bulunurken, Cenâb-ı Allah'tan duydukları bir şeyi aralarında konuşur, birbirlerine fısıldarken orada şeytanlar da istirâk-ı sem'de, yani “kulak hırsızlığı”nda bulunuyorlar. Şeytan ve onun avnesi kulak hırsızlığı yaparken ve bir kısmını çalıp geri kalanını kendi asılsız sözleriyle tamamladıkları haberleri insî dostlarına hevâcis (şeytanî vesveseler) olarak iletirken; melekler Allah'tan (celle celâluhû) doğrudan doğruya haber alıyor, kendilerine bahşedilen meşru haklarını kullanıyor, nimet olarak verilen şifreyi işletiyor, o kapıyı açıyor ve o kapıdan marziyât-ı ilâhiyeye yürüyorlar. Bu da yine sadık elçiler vesilesiyle vahiy ya da ilham olarak sadık insanlara ulaştırılıyor. İkisine de aynı kapıdan giriliyor gibi oluyor; fakat birinde hedef Allah'ın rızası olduğundan ve Mâlik-i Hakikî'nin izni dairesinde gerçekleştiğinden o makbul; diğeri de mezmum kabul ediliyor.

İşte ruha kendi gücünü kazandırmaya, kalbî ve ruhî hayat seviyesine ulaşmaya, mesela seyr u sülûk-i ruhânîyle kat-ı merâtip etmeye çalışan samimî bir mü'min (samimî diyorum; zira ubûdiyetiyle başka neticeleri beklemeyenleri kastediyorum) ubûdiyet mülâhazası içinde Allah'ın rızasını hedefleyerek bu yolda yürür. Sadece onun hoşnutluğuna kilitlenir. O razı olduğu için de bu gayretiyle bir sır kapısını aralar. Bu konuda ona müdahale de edilmez. İstirâk-ı sem'de bulunmadığından dolayı ervâh-ı tayyibe onun önünü almaz, üzerine şahablar yağdırmaz, başına dert açmaz. Çünkü o sadece içeriye girmede serbest bırakıldığı bir kapıyı açmaya çalışıyordur. Bir kapıyı, bir çantayı, bir kasayı açmada kullanılan anahtar ya da şifre gibi bir vesileyle o sır kapısını açmaya gayret ediyordu. Diğerleri ise, tıpkı şeytanların istirâk-ı sem'i gibi, bankaları boşaltıp insanların paralarını soyan hırsızlara benzer, gayr-i meşru bir iş yaptıklarından her an başlarına şahaplar yağabilir; yakalanıp derdest edilebilirler. Çünkü yürüdükleri yol gayr-i meşrudur ve o şekilde yürüme izinleri de yoktur.

İşte, ruha kendi gücünü kazandıracağı derken, Allah'ın rızasını gözetmeyenler ve kendilerine müsaade edildiği yolda ve izin verildiği şekilde yürümeyenler, yolda kalır ve ruhlarından da olurlar. Bu konuda acı ve ibret dolu örnekler vardır. Bunlar metafizikle alâkalı güçlerini ortaya koymak için ruhî tecrübeler girerler. Fakat başlangıç noktaları, yürüdükleri yol ve hedefleri Cenâb-ı Allah'ın rıza ve iznine uygun olmadığından zamanla şirazededen çıkarlar. Şeytanlar onlara birkaç tane doğru haber söyler. Mesela “Bugün Türkiye'den şunlar gelecek” der. Sonra bir haber daha... Bir tane daha... “Ganj Nehri'nin suyu bir metre kadar çekilecek, gidin bakın” derler. Bakarlar ki, gerçekten nehrin suyu çekiliyor. “Bugün orada şu kadar insan yakılıp külü savrulacak” derler, doğru çıkar. Beş on defa böyle yapıp bir gün de gelir derler ki, “Biliyor musun, sen müceddidsin!...” Aradan bir süre geçer, birkaç tane daha doğru haber söylerler ve sonra “Sen öyle normal, sıradan bir müceddid değilsin, mehdîsin” derler. Bir zaman sonra da “Sen Mesîh-i mev'udsun” sözüyle onu beklenen kurtarıcı olduğuna inandırır ve hulûl sapıklığına kadar uzanan bu çirkin yolda baş aşağı getirirler.

Görüldüğü gibi onlar da aynı anahtarı, aynı şifreyi bulup kullanıyorlar. Aynı şifreli kapıyı açıp giriyorlar. Giriyorlar; ama mülk sahibinin iznini almadıkları ve ancak onun müsaade ettiği şekilde davranmadıkları için bir hırsız muamelesi görüyorlar. Ve istirâk-ı sem'in cezası olarak maksadın aksiyle tokat yiyor, ebedî hasârete düşüyorlar. Tarih ve günümüz, İslâm'ın ubûdiyet anlayışından mahrum kaldığından istidraclara aldanmış, değişik sistemlerin kurbanı olmuş ve şirazededen çıkmış binlerce insana şahitlik etmiştir, etmektedir.

Muhasebe ve Kulluk Şuuru

Muhâsebe; iman, kulluk, tevfiik, kurbiyet ve ebedî saadete mazhariyet gibi mevzûlarda, tamamen, ilâhî inayet, ilâhî rahmet yörüngelidir ve yeis gibi mutlak emniyetin de en amansız hasmıdır. Evet o, her zaman huzûr ve itminana açık olmasının yanında, korku, endişe ve ürperti eksenlidir. Muhâsebeye açık gönüllerin buğulu yamaçlarında her zaman: "Bildiğimi bilseydiniz az güler, çok ağlardınız" [1] iniltileri yankılanır.. ve onun, huzûr ve mehâbetin iç içe yaşandığı ikliminde, mesuliyet ve sorumlulukla iki büklüm olmuş en yüce kametlerin: "Keşke kesilip biçilen bir ağaç olsaydım" [2] inkisârları uğuldar. Uğuldar da onlar: "Yer bütün genişliğine rağmen onlar için daraldı ha daraldı.. ve vicdanları da bu daralma altında kaldı" (Tevbe/118) tespitinin her an kendileri için vâki ve vârid olduğunu hissederler. Onların beyinlerinin her guddesinde: "Siz içinizi dökseniz de gizleseniz de, Allah onunla sizi hesaba çekecektir" (Bakara/284) tınlamakta ve dillerinde: "Âh keşke, anam beni doğurmasaydı" [3] çığlıkları nümâyândır.

Bu ölçüde kendi kendini sorgulamanın zor olduğu söylenebilir; ama bu seviyede nefisini muhâsebeye tâbi tutmayanın da zamanı değerlendirmesi; bugünü dünden, yarını da bugünden farklı yaşaması mümkün değildir. Böylesi zamanzedelerin uhrevîlik performansı göstermeleri ise bütün bütün imkân hâricidir.

[1] Buhârî, Kusûf, 2; Müslim, Salât, 112; Tirmizî, Kusûf, 2; İbn Mâce, Zühd, 19.

[2] Tirmizî, Zühd, 9; İbn Mâce, Zühd, 19.

[3] İbn Sa'd, Tabakât, 3360.